

УШКАЛОВ Л.В.

УДК 94 (477)

ЩО ТАКЕ УКРАЇНСЬКЕ БАРОКО (ЗА СТОРІНКАМИ КНИГИ ВАЛЕНТИНИ СОБОЛЬ [1])

Я вже давно, щонайменше років із двадцять, досить уважно слідкую за науковою творчістю Валентини Соболя. І книга, про яку хочу сказати кілька слів, видається мені чи не найкращим з усього, що належить перу шановної Авторки. Мабуть, так вважає і вона сама. Недарма ж книгу вона присвятила своїм найдорожчим людям - онукам Олесі й Артемові. Словом, книгу, яку шановна Авторка нещодавно надіслала мені в подарунок, можна вважати свого роду підсумком усього того, що було зроблено нею за чверть століття вивчення історико-літературної проблематики, в осередді якої перебуває українське літературне бароко.

Я не буду писати рецензії, дотримуючись усіх канонів цього жанру. Я хочу просто поміркувати разом із шановною Авторкою про порушені нею питання, принаймні про ті, що видаються мені найважливішими. Тим паче що Валентина Олександрівна розпочинає виклад матерій з епіграфа, узятого з моєї статті, уперше надрукованої у квітневому числі київського академічного журналу "Слово і Час" за 2001 рік: "...Вітчизняне письменство XI-XVIII століть на сьогодні є справжньою Атлантидою, чиїх обширів, ества та ролі в нашій духовній традиції до пуття не знає ніхто" (с. 23).

А чи змінилося щось за минулі п'ятнадцять років? Так. Я гадаю, що сьогодні ми значно краще розуміємо і обшири, і ество, і роль бароко в нашій традиції. Особливо - роль. На початку своєї книги шановна Авторка пише: "На моє глибоке переконання, саме літературі й культурі бароко належить величезна роль у духовному

житті України" (с. 14). Та ще енергійніше ця думка звучить у висновках: "Присутність бароко в українській естетичній свідомості є органічною, і її жодним чином не уникнути ані тепер, ані в майбутньому" (с. 332). Бароко постає тут свого роду "українською долею", коли не фатумом. І в цьому є велика частка правди. Можливо, хтось скаже, що сама по собі ця думка не нова. Справді, ще Дмитро Чижевський у своїй варшавській книжці 1934 року "Філософія Г. С. Сковороди" зробив ось такий висновок: "...Бароко та романтика - саме ті періоди духової історії, що наклали на український дух найсильніший відбиток" [2]. І далі: "Якими б шляхами не пішов духовий розвиток України, - той розвиток мусить нав'язувати раз у раз до тих самих центральних епох у духовій історії України - до барока та романтики" [3]. Більше того, інтелектуали покоління Чижевського дуже часто асоціювали Україну саме з бароко. Ось хоч би Юрій Шевельов. Опинившись 1950 року в Швеції - спокійній, заможній, тихій і затишній країні з її розміреним життям, життям наче по той бік історії в нашому її розумінні, - Шевельов писав: як тут спокійно й безпечно! "Але яка нудьга! І яка безвихідь. Зформулювалося це тоді: країна без бароко. А моя батьківщина була аж надто барокова" [4]. Це ніби відлуння репліки Шевченка, що зринула мимохідь у повісті "Близнята": "...Найнудніша, наймонотонніша історія - це історія найщасливішого народу" [5]. І оця думка про бароко як про "наше все" могла навіть дратувати. Наприклад, Олекса Горбач вважав, що вона робить нашу культуру схожою на людину, котра силкується йти на одній нозі. У травні 1983 року він досить

емоційно говорив Маркові Антоновичу: "...Дивовижне захоплення бароком у нації, яка не пройшла в своїй культурі належно ні просвітчення, ні позитивізму (польського варіанту, а чи навіть чеського). Тому нам і далі бракує тої "1-ї ноги", а все сперте лиш на бароково-романтичній "нозі" [6].

Утім, мені здається, що уявлення про бароко як про "наше все" в покоління Чижевського й Шевельова, з одного боку, та відповідне уявлення сьогоднішніх українських інтелектуалів - з другого, формувалися на різному ґрунті й віддзеркалюють різний духовний досвід. Ось хоч би візія бароко в Шевельова - візія особлива й глибоко особистісна. Навряд чи я розумію її до кінця, тим паче що Шевельов писав про бароко переважно в публіцистичній манері. Чи не одна-єдина його академічна праця про бароко - це надрукована в Гайдельберзі 1991 року велика за обсягом і дуже цікава стаття про мову та стиль творів Сковороди: "Prolegomena to Studies of Skovoroda's Language and Style" [7]. Я читав її вперше за публікацією у збірці 1994 року "Hryhorij Savy? Skovoroda. An Anthology of Critical Articles" [8], яку Юрій Володимирович надіслав мені з Нью-Йорка, написавши на титульному аркуші: "Л. В. Ушкалову з пошаною Ю. Шевельов. 22.3.95".

Про особливий і глибоко особистісний характер шевельовської візії бароко красномовно свідчить ось оця історія, пов'язана з двома книжками, що за дивним збігом вийшли майже одночасно й майже з однаковими назвами: "Світло українського бароко" та "Світ українського бароко". Автор першої - Анатолій Макаров, а другої - я. Про ці книжки Валентина Соболь пише так: "Від часу появи в 1994 році розвідок Леоніда Ушкалова "Світ українського бароко" та Анатолія Макарова "Світло українського бароко", за нашим переконанням, можна говорити про новий рівень дослідження українського літературного бароко в Україні" (с. 47-48). Щось схоже писали про ці книжки й тодішні рецензенти, зокрема Сергій Квіт у своєму відгуку під назвою "Світ(ло) українського бароко" [9]. Роман

Корогодський згадував, що й Шевельову ці книжки імпонували: "Вислав Ю[рій] В[олодимирович] книжку Макарова "Світло українського бароко". Наступного, 1996 року, в розмові про цю ж книжку, Ю[рій] В[олодимирович] сказав, що сподобалася, але книжка Леоніда Ушкалова "Світ українського бароко" ґрунтовніша" [10]. Проте, що йому імпонує моя книжка, Шевельов говорив мені й особисто, коли ми зустрічалися в Харкові під час роботи Третього міжнародного конгресу українців [11]. Це було наприкінці серпня 1996 року. Але всього за місяць перед тим, 30 липня, Шевельов писав до Оксани Забужко: "Тепер про справи академічні. Стид і сором, але я поняття не маю, що таке премія Рея Лапіка і кому її присуджують. Але якщо її дали Макарову (якого особисто я не знаю), то ні, мерсі боку, ніякого бароко там нема і близько, і що воно таке, він не знає. Краща - про бароко - книжка харків'янина Ушкалова (але харків'ян у Києві ніхто не читає), але і в нього бароко нема" [12]. Є в моїй книжці бароко, чи нема - не мені судити. Дехто його там бачить. Скажімо, автор чудової книжки "Необароко в українській літературі першої половини ХХ століття", що побачила світ наприкінці 2014 року, Михайло Жилін, заскочивши з фронту до мого рідного Харкова, подарував її мені з присвятою: "Професорові, який довів, що ми - барокова країна. Невдовзі ми переможемо!". Я просто кажу, що кожне покоління відкриває для себе бароко по-своєму.

А коли й чому в Україні з'явилося оце, за словами Олекси Горбача, "дивовижне захоплення бароком"? Або ще простіше: хто вперше вжив поняття "бароко" для характеристики української культури й що було далі? Щоб розв'язати це питання, напевно, варто звернутися й до чужого досвіду, наприклад, до досвіду поляків. "Вважається, - зазначає Валентина Соболь, - що в Польщі термін "бароко" вперше вжив єпископ Ігнацій Красіцький у поемі "Monachomachia", яка була вперше опублікована в 1778 році. Тож нині можна

підважити твердження Ришарда Лужного, який у праці від 1974-го [13] переконував, що в стосунку до літератури поняття "бароко" вживається більш-менш півстоліття" (с. 28). Гадаю, Лужний мав рацію. По-перше, фраза Красіцького: "Nabi? argument i strzeli? z Baroko" (Monachomachia, IV, 552) - стосується не літератури, а логіки, а по-друге (і це головне), не лише поляки, а й усі слов'яни почали говорити про свої "барокові літератури" на зламі 1920-1930-х років. Як писав іще в березні 1940 року Дмитро Чижевський, "термін "література барока", або "барокова література"" з'явився у слов'ян "десь коло 1930 року" [14]. І в мене немає підстав не довіряти Чижевському. А далі в Чижевського йде й ось таке недвозначне твердження: "До українського літературознавства цей термін, не дивлячись на мої спроби ввести його до вжитку, досі не увійшов" [15].

Тим часом історики українського мистецтва почали вживати термін "бароко" значно раніше. Власне кажучи, поняття "бароко" входить у нашу інтелектуальну традицію в останні роки життя Івана Франка, чийм науковим розвідкам про літературу XVII-XVIII століть Валентина Соболев присвячує спеціальний параграф (с. 69-86). Особливу увагу вона приділяє книзі Франка "Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р.", яка вперше побачила світ у Львові 1910 року [16]. Але Франко ані в цій праці, ані пізніше не вживав термін "бароко". І цього ж таки 1910 року в Москві виходить другий том "Истории русского искусства" Ігоря Грабаря, де Григорій Павлуцький подав свій матеріал під назвою "Барокко Украины". "Українське бароко, - писав тут київський професор, - це плід естетичного почуття, непідлеглого жодному іншому керівному принципу, крім забави чи примхи смаку" [17]. Не сумніваюсь, що це поняття фігурувало й раніше, але в офіційній академічній науці до певного часу ніхто й слухати не хотів не лише про "українське бароко", але й про українське мистецтво як таке. Наведу всього один красномовний

приклад. У серпні 1905 року Вадим Щербаківський, який у 1902-1904 роках слухав лекції Павлуцького з історії мистецтва в Університеті св. Володимира [18], виголошував реферат про "українську архітектуру дерев'яних церков" на XIII Археологічному з'їзді в Катеринославі. Перед його виступом директор російського візантологічного інституту в Константинополі Федір Успенський іронічно зауважив, що він ніколи не чув про таку дивовижу, як "українська архітектура" [19]. А коли вже Щербаківський з успіхом виступив, то голова з'їзду графиня Прасков'я Уварова, котра народилася в Україні, сказала: "Від імені президії конгресу поздоровляю референта з відкриттям нового мистецтва" [20].

Словом, Григорій Павлуцький - ось хто ввів поняття "українське бароко" в академічну науку. Як писав колись Стефан Таранушенко, с?ме Павлуцький "пустив в хід" термін "українське бароко" [21]. А вже наступного - 1911-го - року в другому числі Санкт-Петербурзького мистецького журналу "Аполлон" з'являється нарис Григорія Лукомського "Украинский барокко" [22]. Відтоді поняття "бароко" все частіше й частіше починає зривати в працях мистецтвознавців на позначення відповідних явищ передовсім української архітектури, хоч воно, як наголошував той-таки Таранушенко, іще на початку 1920-х років не мало "точного й сталого змісту" [23]. Про це свідчить навіть така дрібниця, як написання слова "бароко". Ось хоч би у Вадима Щербаківського. У праці "Архітектура у різних народів і на Україні" (Львів; Київ, 1910) він паралельно вживає форми "баррок" і "барок", у праці "Старое искусство Галиции" (Искусство. - 1911. - № 10) - "барроко", у праці "Українські дерев'яні церкви: короткий огляд розробки питання" (Київ, 1921) - "барокко".

Та, попри це, деякі питання щодо українського бароко в тих ранніх працях розв'язані, як на мене, значно краще, аніж у працях пізнішого часу. Наприклад, питання

про початок стилю бароко в Україні. На с. 30 шановна Авторка наводить ось таку думку Дмитра Степовика, висловлену 1991 року: "У часових межах від 80-х років XVI ст. до 90-х років XVIII ст. досить виразним було панування однієї [24] стильової системи творення образу - чи то йдеться про полемічні трактати, чи про поезію, живопис, гравюру, архітектуру, декоративне мистецтво, чи про театр або музику". При тому, як гадає проф. Степовик, бароко найраніше з'явилося саме в літературі. Точніше кажучи, початком українського літературного бароко можна вважати полемічні трактати, пов'язані з підготовкою Берестейської унії, наприклад анонімне "Послання до латинян із їхніх-таки книг" (с. 30). Звідси випливає, що часом появи стилю бароко в нашій літературі можна вважати ледь не кінець 1570-х років. Навряд чи Вадим Щербаківський погодився б із цією думкою. Він теж чудово розумів, що різні види мистецтва аж ніяк не синхронно підлягають тій чи іншій стилістиці: одна справа - кам'яні будівлі та пам'ятки ужиткового мистецтва, інша справа - дерев'яна архітектура й малярство, а ще інша - література в різних її формах. Так ось, іще в 1910 році він писав, що стиль бароко поширився в Україні здебільшого в "прикрасах різьбярства або сніцарства, т. є. не стільки в самій архітектурі, скільки в архітектурних подробицях. Особливо відбиваються ці впливи в іконостасах (майстатах)" [25]. Та в будь-якому разі, це не могло статися в 1570-1580-х роках із тієї простої причини, що на ту пору бароко ще не було навіть в Італії. Щербаківський був певен, що "творцями барокового стилю" в Італії є Лоренцо Берніні (1598-1680) та Франченко Барроміні (1599-1667) [26]. Пізніше, у 1923 році, Стефан Таранушенко, маючи на думці українське мистецтво, скаже: "В другій половині XVII в. мистецтво (кам'яні будівлі та пам'ятки т. з. прикладного мистецтва) вступає в фазу ілюзійного стилю, починається "барокова" доба" [27]. А ще пізніше, у 1942 році, Дмитро Чижевський у своїй "Історії української літератури" напише: "Дійсний початок барока - це

Мелетій Смотрицький, це проповіді та - почасти - вірші Кирила Транквіліона Ставровецького, а повна перемога барока - утворення київської школи" [28]. Я теж гадаю, що історію літературного бароко в Україні слід розпочинати десь років на п'ятдесят пізніше, ніж це пропонує робити шановний Дмитро Власович Степовик.

Та повернімося назад. Навряд чи помилюся, коли скажу, що в історію української літератури поняття "бароко" починає поступово входити десь у першій половині 1920-х років. Ось, припустимо, дуже-дуже обережно, я б навіть сказав, боязко його вживає Володимир Коряк у першій частині своєї історії української літератури, що з'явилася в Харкові 1925 року й була, як казав сам автор, "першою спробою марксістського нарису історії українського художнього слова" [29]. Коли мова заходить про нашу шкільну драму, Коряк каже, що вона репрезентує "мішаний стиль бароковий", а далі бере слово "бароко" в лапки: мовляв, мова українських "схоластів-драматургів" теж ""барокова" - мішанина різних стихій" [30].

Утім, належних прав в історії української літератури поняття "бароко" набуває тільки від часу появи розвідок Дмитра Чижевського. Я цілком погоджуюся з Валентиною Соболю, коли вона пише про те, що у справі вивчення українського бароко "першорядне значення" мають праці Чижевського (с. 40). Більше того, я годен пристати на думку Євгена Пизюра, який іще 1955 року казав, що Чижевський "фактично відкрив духовність доби нашого бароко" [31]. Чижевський починає активно оперувати поняттям "бароко" для окреслення явищ української літератури, філософії та мистецтва XVII століття десь у той самий час, що й Коряк. Певна річ, його візія бароко спершу формувалася під вирішальним впливом німецької науки. Принаймні вже у своїй книзі 1926 року "Філософія на Україні", яка побачила світ у Празі, він, говорячи про "характер часу" XVII століття в усій Європі, покликається на присвячені добі

Контрреформації праці Ебергарда Гетгайна й Вернера Вайсбаха, зокрема на славетну Вайсбахову книжку "Der Barock als Kunst der Gegenreformation" (Берлін, 1921). І далі робить ось таке промовисте зауваження: "Для нас в цих працях важливі не їх висновки, а самий напрям дослідження. До речі, цей характер часу знайшов собі ще більш яскравий вияв [32] у українській поезії й театрі тих часів, у архітектурі й малярстві - стиль барок вже ніяк не є "середньовічним" світоглядом! Українська "схолястика" - це типова "барокова схолястика" [33]. Відтоді цей "напрямок дослідження" стане для Чижевського визначальним. Уже наприкінці 1920-х років він уживає термін "бароко" в ході формулювання дуже важливих висновків щодо української культури. Наприклад, теза про Сковороду як про центральну постать нашої духовної історії вперше була чітко сформульована ним ще 1929 року в статті "Skovoroda, ein ukrainischer Philosoph (1722-1794)". Мовляв, Сковорода, з одного боку, передромантик, а з другого - останній представник "великої хвилі української барокової поезії (ukrainischen Barock-Dichtung) та барокової теології (Barock-Theologie)" [34]. Пройде ще трохи часу, і в книжці 1934 року "Філософія Г. С. Сковороди" Чижевський уже методично вживатиме окреслення "барок" на позначення явищ української літератури, пишучи: "український барок", "бароковий письменник", "барокова пишність образів та слів", "український духовий барок", "українська барокова поезія та проза", "поетичні традиції барока, зокрема українського", "український представник літературного барока", "українська барокова проповідь", "барокова схолястика" тощо.

Не маю ані найменшого сумніву в тому, що за умов нормального розвитку науки поняття "бароко" вже наприкінці 1920-х років було б досить міцно закорінене і в працях харківських та київських істориків української літератури. Принаймні вони незгірше за Чижевського усвідомлювали всю важливість нашої літератури XVII

століття. Я можу послатися хоч би на Костя Копержинського, який у 1928 році риторично питає: "...Історія - завжди є історія. І коли вважається за цікаве писати цілі розвідки про козацьку революцію XVII ст., то через що уважати за негідне уваги ознайомлення з літературною продукцією тої самої революційної доби?" [35]. А хіба, питаю у свою чергу я, Микола Скрипник не говорив 1929 року: "Ми не знаємо своєї старовини. Ми - спадкоємці минулого, а проте старої української літератури, до XVIII століття включно, у нас науково ще майже зовсім не досліджено?" [36]. Недарма ж, згадуючи роки свого перебування в харківському Науково-дослідному інституті літературознавства ім. Тараса Шевченка, Григорій Костюк через кілька десятиліть напише про керівника "кабінету" давньої української літератури Агапія Шамрая: "Він відкрив нам українську барокову літературу" [37]. І попри те, що у своєму курсі історії української літератури [38] Шамрай жодним словом не обмовився про бароко, я впевнений, що в тодішньому колі харківських інтелектуалів це поняття було звичне. Гадаю так хоч би тому, що книжку Чижевського "Філософія Г. С. Сковороди" я вперше взяв у 1984 році (тоді читати її в Україні було суворо заборонено) із рук Анастасії Максимівни Ніженець - колишньої аспірантки Шамрая в Інституті Тараса Шевченка. Утім, життя рухалось у зовсім інший бік. Згаданий мною Володимир Коряк писав, що ідейні пошуки українських інтелектуалів 1920-х років "проходили надзвичайно тяжкі філософські шляхи усвідомлення від Сковороди до... Маркса" [39]. І вже на зламі 1920-1930-х років стало ясно, що на шляху "від Сковороди до Маркса" місця для "українського бароко" немає.

Тим часом у прязькому колі українських інтелектуалів це поняття вкорінилось і вкорінилось міцно. Мені здається, що Марко Антонович мав рацію, коли свого часу писав, що саме в прязькому колі української еміграції 1920-1940-х років входить в об'єкт поняття "українське літературне бароко".

Мовляв, моду на бароко наші вчені "взяли від чехів: перший Гнатишак, а за ним і Чижевський" [40]. Я теж так гадаю. Поняття "українське літературне бароко" - це "празький слід" у нашій інтелектуальній історії. Хоч я б усе-таки віддав "пальму першенства" Чижевському. Ясна річ, Микола Гнатишак у своїй "Історії української літератури" [41] вживав поняття "козацький барок", але в листопаді 1940 року вченого не стало й він так і не встиг написати відповідний розділ "Історії...". Другу книгу цієї "Історії..." буде писати вже Чижевський, який загалом поділяв і запропоновану Миколою Гнатишаком періодизацію української літератури, і засади її вивчення, хоч у слові "Від автора" чітко зазначив: "Щоправда, я схилиюсь не стільки до теорії Потєбні, скільки до "структуралізму" празького кола "Слова та словесності" [42]. Справді, "Історія української літератури" (1942) Чижевського, так само, як і його піонерські нариси "Українській літературний барок" (1941-1944), яскраво віддзеркалює засади Празького лінгвістичного гуртка. А коли йдеться про питання бароко, то Чижевський покликається і на німців (Вайсбах, Густав Шнюрер, Оскар Вальцель), і на італійців (Бенедетто Кроче), але найчастіше на чехів (Йозеф Вашица, Франтішек Шальда, Арне Новак та інші). І вже невдовзі по війні, 1948 року, у статті "XVII сторіччя в духовній історії України" Чижевський скаже: "XVII сторіччя стало для української культури добою якщо не "золотою", то "срібною"..." [43]. Ось оце, мабуть, і є вже цілком сформована візія бароко як серцевини нашої культури. А трохи раніше, десь від початку 1940-х років, і західні вчені починають вживати поняття "бароко" для характеристики української культури. Мабуть, одним із перших це зробив Едвард Вінтер у своїй відомій книзі "Byzanz und Rom in Kampf um die Ukraine 955-1939" [44].

А яка ситуація в ділянці студій над літературою українського бароко сьогодні? Перш за все, слід сказати, що впродовж останніх десятиліть ці студії досить активно

розвивалися. Це засвідчує і ретельно укладена шановною Авторкою наприкінці книги бібліографія наукових праць (с. 337-355), що обіймає 300 позицій, і реєстр сучасних видань барокових пам'яток (с. 357-359). Ясна річ, тут відготовано далеко не все, бо охопити всього просто неможливо. Скажімо, бібліографію наукових праць можна було б доповнити, подавши тут такі глибокі й великі за обсягом розвідки, як монографії Властимира Єрчича про Михайла Козачинського [45], Дейвіда Фріка - про Мелетія Смотрицького [46], Елізабет фон Ердманн - про Сковороду [47], а серед сучасних видань наших барокових пам'яток я б подав відповідні томи "Гарвардської бібліотеки давнього українського письменства" (у книзі згадано тільки видання діарія Пилипа Орлика), двотомову збірку творів Кирила Ставровецького [48], вибрані твори в трьох томах (чотирьох книгах) Інокентія Гізеля (Київ; Львів, 2009-2012), повну академічну збірку творів Сковороди [49] та інше.

На думку шановної Авторки, чи не найприкменнішою рисою сучасної гуманітаристики в усьому світі є її, сказати б, "антропологічний поворот", коли на передній край виходить "історія приватного життя" (див.: с. 8, 16, 125). Першою ластівкою цього явища в українській науці про літературу стала збірка "Самототожність письменника: до методології сучасного літературознавства", що побачила світ 1999 року в Києві за редакцією одного з моїх незабутніх учителів Григорія Матвійовича Сивоконя (с. 16). Такий підхід виразно позначився і в ділянці студій над бароко. "Прикметно й симптоматично, - пише Валентина Соболь, - що і в Україні період XVI-XVIII ст. сьогодні вивчається докладно не лише літературознавцями і не тільки в царині літератури. Підсумковим тут можна розглядати двотомне видання "Українське бароко" [50] (с. 11; пор.: с. 65). Проектом "Українське бароко" керував академік Дмитро Сергійович Наливайко, а я мав честь бути науковим і літературним редактором

обох томів. Певна річ, у ході роботи я не думав спеціально про "історію приватного життя". Головна мета проекту полягала в тому, щоб зусиллями найкращих фахівців створити стереоскопічний образ українського бароко. Історія, архітектура, скульптура, малярство, музика, церковне життя, філософія, богослов'я, літургійне шитво, поетика й риторика, лексикографія, драматургія і театр, проза, поезія, небароко, вплив українського бароко на фольклор, на російську та сербську культури - ось далеко не повний реєстр тих питань, що їх ми планували розглянути. І наслідком цього розгляду став би образ українця як "людини бароко". Маю відкрити один секрет: проект "Українське бароко" так і не був завершений у своєму повному обсязі. Принаймні "історія приватного життя" тієї доби ще чекає на свого дослідника. Я можу лише повторити слова шановної Авторки: "Якщо буде написана історія приватного життя на українському матеріалі..., то барокова сторінка в цій історії постане в красі і мудрій силі" (с. 336).

Іще однією прикметною рисою сучасних студій над бароко Валентина Соболь вважає використання епістемологічних стратегій на зразок таких, як "новий історизм, мікроісторія, геопоетика та ін." (с. 16). Мабуть, так воно і є. Хоча, з другого боку, деякі нові дослідницькі стратегії - то не що інше, як "добре забуті старі". Принаймні коли шановна Авторка пише: "Геопоетика апелює до параметрів географії. Визначальну роль у формуванні фізіогноміки народу відіграє територія, зокрема водні артерії. Для українського ландшафту особлива роль належить не тільки степові, а й річкам, у першу чергу Дніпру, який розглядається науковцями, як головний природний фактор утворення осі "північ-південь", що знайшло відображення і в фольклорі, і в літературі" (с. 16 прим.), то на пам'ять мені відразу ж приходить Михайло Драгоманов, який іще в передмові до збірки 1876 року "Українські народні перекази й оповідання" прямо казав: "...Географія - це підложжя історії" [51]. А географія - то перш за все ріки. Бо хто такі

українці для Драгоманова? Люди, які споконвіку мешкають на берегах Дніпра. Сьогодні, писав Драгоманов у п'ятому томі "Нової всесвітньої географії" Елізе Реклю (1889), це "майже виключно землероби й люди дуже-дуже мирні за характером. Але колись давно, багато століть поспіль, війна була повсякчасним явищем на рівнинах, де протікає Дніпро, і мешканці мали бути готові або до битви, або до втечі. Могутня ріка, котра сьогодні мирно несе свої води серед країв, населених людьми однієї народності й однієї мови, є одним із тих потоків, які відігравали найважливішу роль в історії народів..." [52]. Дніпро постає тут, кажучи словами щирою друга Драгоманова Левка Мечникова, в образі "великої історичної ріки" [53]. Його роль в історії України така сама, як і роль Нілу для єгиптян чи Янцзи й Хуанхе для китайців. Хоч, зрештою, продовжує Драгоманов, територія розселення українців "далеко не обмежується одним лиш басейном Дніпра, - вони проникають на захід у басейн Вісли й переходять за Буг, а на сході посідають значну частину Донецького басейну; вони перейшли навіть за верхній Дон, а по той бік Азовського моря дійшли до Кубані й Кавказу" [54].

Та повернімося до нашого бароко. Слід сказати, що книга Валентини Соболь аж ніяк не є методичним викладом проблематики українського літературного бароко. За композицією це, швидше, барвиста мозаїка. Утім, окремі її частини поєднані дуже органічно й елегантно, створюючи тим самим яскравий цілісний образ. Наприклад, виклад питань історіографії завершує параграф, присвяченим Іванові Франкові як дослідникові давньої української літератури, а далі йде параграф про видавничу діяльність братств. За епіграф до нього взяті слова Франка: "...Згадаймо лише друкарні в Дермані, Заблудові, Могилеві, Кутейні, Крилосі, Стратині, Уневі, Добромилі, не говорячи вже про більші міста..." (с. 86). І оця цитата з Франкової "Історії української літератури" стає "місточком" між частинами тексту. Мені здається, що параграф про

братства дуже цікавий і змістовний. Можливо, він став би ще цікавіший, якби залучити до аналізу не лише інтерпретаційні праці, але й якомога більше джерел. До цього закликає навіть сама назва першого розділу: "Ad fontes". Наприклад, коли мова заходить про діяльність Львівської ставропігії, у неабиякій пригоді став би великий том "Monumenta confraternitatis Stauropigianae Leopoliensis" (Львів, 1895), а коли йдеться про друкарню Києво-Печерської лаври, то так само в пригоді став би збірник "Матеріали для історії книжної справи на Україні в XVI-XVIII в.в. Всезбірка передмов до українських стародруків" (Київ, 1924). І ще одне уточнення щодо "історії книжної справи в Україні". На с. 92 шановна Авторка пише: "У 1574 році І. Федоров видав знаменитий буквар... Таким чином, 1574 рік став роком народження друкарства в Україні". Мабуть, у буквальному сенсі так воно і є, але тут напевно варто було б додати, що загалом історія українського друкарства сягає кінця XV століття, а нашим першим друкарем був Швайпольт Фіоль. Я пригадую, як ще 1922 року Ян Махал у своїй відомій книзі "Slovansk? literatury" розпочинав історію друкованої книжки в Україні саме від Швайпольта Фіоля, а не від І.Федорова [55].

У зв'язку з книгодрукуванням шановна Авторка порушує і питання про синтез мистецтв, згадуючи при цьому київське видання 1712 року "Гітика ієрополітика" (с. 121) та кілька перекладних емблематичних збірників (с. 276-277). Це надзвичайно цікаве й важливе питання, бо без емблематики уявити літературу часів бароко просто несила. Недарма в бібліотеках наших старих авторів було так багато емблематичних книжок. Здається, найбільше їх назбирав Стефан Яворський. Олександр Морозов колись писав, що їх у Яворського був добрий десяток [56]. Насправді, їх більше. В описі бібліотеки Яворського я відношував ось такі видання (подаю за порядком опису): "Sylva, seu potius hortus floridus allegoriarum totius Sacrae Scripturae..." Героніме Лорето, "Lux evangelica sub velum sacrorum emblematum recondita..." й "Caeleste pantheon, sive Celum

novum..." Гайнриха Енгельграве, "Царській путь креста Господня..." Іоана Максимовича, "Apelles symbolicus" Йоганнеса Міхаеля фон дер Кеттена, "Zodiacus christianus" Єремії Дрекселя, "Perpetua crux, sive passio Jesu Christi" Юдока Андрісса, "Hypomnema symbolorum" (якась збірка емблем, переписана самим Яворським), "Devises et emblemes curieuses" (очевидно, це книга Данієля де ля Фея "Devises et emblemes anciennes et modernes"), "Firmamentum symbolicum..." Себастьяно а Матре Деї, віленське видання 1675 року "Icones symbolice vitae et mortis B. Josaphat martyris..." Анджея Млодзяновського, "Symbola amoris" (очевидно, це "Amoris divini emblemata..." Отто ван Вена), "Piae animae desideria versibus et symbolis" Германна Гуго, "Sol mysticus Maria" Максиміліана ван дер Сандта та "Symbola christiano-politica" Дієго де Сааведри Фахардо [57]. А яку популярність мала надрукована в Амстердамі 1705 року збірка "Symbola et emblemata selecta"! Один тільки Сковорода, котрий, на думку Чижевського, "належить до найяскравіших представників емблематичного стилю в містичній літературі нового часу" [58], використав у своїх творах близько сотні взятих звідти емблем. Окрім тих п'ятнадцяти малюнків, що їх Сковорода відтворив у діалозі "Алфавіт", він так чи інакше використовує у своїх творах гравюри під номерами 7, 13, 24, 43, 45, 47, 57, 59, 80, 112, 129, 135, 142, 158, 161, 164, 167, 168, 174, 182, 203, 211, 213, 217, 225, 260, 283, 302, 309, 310, 320, 332, 336, 351, 358, 372, 383, 399, 403, 404, 410, 414, 415, 417, 422, 423, 433, 440, 441, 443, 457, 461, 462, 480, 482, 487, 493, 497, 534, 541, 551, 554, 557, 564, 577, 591, 613, 615, 625, 645, 649, 654, 718, 721, 728, 733, 741, 744, 748, 754, 769, 774, 776, 785, - тобто загалом 84 образи [59]. Певна річ, емблематика - то широке поле для подальших студій.

Другий розділ книги "Українське бароко. Тексти і контексти" має назву "Феномен барокової історіографії: відображення ментальності та історія повсякденності". Пильна увага Валентини Соболь до

історіографії аж ніяк не випадкова, бо чимало своїх праць шановна Авторка присвятила саме цій проблематиці. Зрештою, у цьому розділі вона розглядає не лише власне історіографічні пам'ятки. Перший параграф порушує питання про релігію та церкву в козацьких літописах. На передньому плані тут - преамбула до "Конституції" Пилипа Орлика, літописи Грабянки й Величка. Усі ці автори, як слушно вказує шановна Авторка, наголошували на релігійному підлозжі війни Хмельницького, хоч змальована ними панорамна картина історичних подій складна й багатовимірна (с. 135). Мені теж здається, що вони були далекі від абсолютизації релігійного чинника, від того, щоб змальовувати ці події тільки як "війну вір". Та й контекст козацької історіографії ("літератури канцеляристів") красномовно свідчить про те, що все було значно складніше. Можна пригадати тут "довоєнного" Мелетія Смотрицького, який писав у своїй "Верифікації...": "Невже хто-небудь з руського народу, як стає римської віри, так одразу ж перетворюється на іспанця чи італійця? Ні, він, як і раніше, є шляхетний русин. Не віра ж бо робить русина русином, поляка поляком, литвина литвином, а рід і кров руська, польська, литовська..." [60], - "воєнного" Юрія Немирича як автора "Роздумів про війну з московитами" або вже "повоєнну" "Історію Русів" з її "вольтер'янським" вільнодумством, ба навіть скепсисом.

Другий параграф присвячено розгляду анонімної польськомовної пам'ятки під назвою "Prze?wi?ta G?ra Poczajowska...", виданої в Почаєві 1778 року. Двох раніших видань цієї книжки, 1742 та 1772 років, що їх фіксує словник Естрайхера, шановній Авторці розшукати не пощастило (с. 154). Слід сказати, що ця книжка виходила кілька разів і українською мовою. Як я знаю, були видання 1742, 1753, 1772, 1879 та 1803 років. Свого часу я користувався виданням 1772 року: "Гора Почаевская, стопою чудесні из нея истікающую чудодійственную воду имущемоу и іконоу чудотворною Пресвятыя

Дівы Матере Божія Маріи почтена и всему міру ясна и явна" (Почаїв, 1772. - [1], 116, [3 арк.]). Мені здається, ці видання також варто було б залучити до аналізу. А загалом, у нас є ціла бібліотека марійної літератури, зокрема описів чудес Пресвятої Богородиці, що яскраво відображають характерний для українського бароко екзальтований марійний культ. Окрім "Гори Почаївської", можу пригадати "Небо новое" Іоанікія Галятівського (Львів, 1665), "Руно орошенное" Дмитра Туптала (Чернігів, 1680), "Phenix tertiano redivivus, albo Obraz staro?ytny Che?mski Panny y Matki Przenay?wi?tszey..." Якова Суші (Замостя, 1684), "Богородице Діво" Іоана Максимовича (Чернігів, 1707) та інші. Сюди ж напевно можна долучити ще й такі марійні пам'ятки українсько-польського порубіжжя часів бароко, як "Zbiory na wybor panegiryczno kaznodzieyskich pere? honor dawno od Troycy sss. w niebie, a teraz od o. s. Benedykta XIII na ziemi, Nay?wi?tszey Maryi P. y Matki w cudownym iey obrazie na s. g?rze Ro?a?cowey nad Podkamieniem" (Львів, 1731), "Has?o s?owa Bo?ego..." (Львів, 1754), "Dzie?o uroczystego uwienczenia rzymskiemi watyka?skimi koronami cudownego Poczajowskiego obrazu Przczystey Bogarodzicy Maryi Panny" (Почаїв, 1775), "Koronacya cudownego obrazu Nay?wi?tszey Maryi Panny" (Бердичів, 1780) та інші. Усі вони змальовують чуда Пресвятої Богородиці, чуда, які, як пише Валентина Соболь, "вводять читача в дивовижний сакральний світ, наповнений візерунками святих з'яв Небесної Цілительки" (с. 164).

Натомість розглянуті далі українські барокові щоденники вводять читача в не менш дивовижний "світ приватності". Уже на початку параграфа "Щоденники бароко в контексті європейської традиції вираження приватності" зринає прецікава й напрочуд складна тема самотності. Не знаю, чи справді "самотність починає сприйматися не лише як аскеза, але також і як приємність" тільки наприкінці XVII століття (с. 171). Мені здається, що так її трактували вже святі отці. Недарма ж Сковорода у своїх міркуваннях

про самотність-насолоду покликався на Єроніма Стридонського. Згадаймо, яку грудні 1762 року він писав Михайлові Ковалинському: "Тепер подумай, чи є на небі ті, хто (хоч тілом вони й на землі) ухиляються від справ мертвої черні для справ небесних. Хіба не чудово, як каже Єронім, гуляти думками по раю?" [61]. Очевидно, філософ має на думці слова св. Єроніма з його листа до Геліодора (epistola XIV [c] ad Heliodorum monachum): "Infinita eremi vastitas te terret? sed tu paradysum mente deambula" [62]. Те саме він робить і в діалозі "Алфавіт": "Уєдїненїє для мене рай, - вопїєт блаженный Ієронїм, - а город темница" [63]. Це - не що інше, як український переклад слів Єроніма з його листа до Рустіка (ad Rusticum monachum CXXV, 8 [937]): "Mihi oppidum carcer, et solitudo paradysus est" [64]. А самотність Сковорода розумів с?ме як спокій-насолоду. Восени 1762 року він писав Ковалинському: "Посилаю тобі зразок розмови душі, яка мовчки веде бесїду сама з собою, нїби грою втішаючи себе, і, як орел, ширяє високими й широкими небесними просторами й нїби бореться. Важко уявити, наскільки це приємно, коли душа вільна й відречена від усього, неначе той дельфін, мчить у небезпечному, але не безумному русї. Це щось велике й властиве лиш найвеличнішим мужам та мудрецам. У цьому причина того, що святї люди й пророки не лише зносили нудьгу повної самотності, а й безумовно втішались самотою, зносити яку так важко, що Аристотель сказав: "Самотня людина - або дикий звїр, або Бог" [65]. Це значить, що для звичайних людей самотність - смерть, але насолода для тих, які або зовсім дурні, або видатні мудреці. Першим пустеля приємна своєю тишею, нерухомїстю; тим часом божественний розум останніх, знайшовши божественне, повсякчас займається ним і вельми втішається тим, що для звичайних умів недоступне; тому простий народ шанує таких і називає їх меланхолїками, а вони нїби перебувають на безугавному бенкеті, створюють, не порушуючи свого спокою,

палаці, атрії, будинки..., навіть гори, ріки, ліси, поля, ніч, звїрів, людей і все інше" [66]. А ще ці люди створюють на самоті щоденники.

Історію жанру щоденника в Україні, мені здається, варто розпочинати з першої половини XVII столїття. Уже власноручні записки Петра Могили, де є роздуми про життя, господарські нотатки, реєстр придбаних книжок тощо, можна вважати прообразом щоденника. Потім буде полемічно спрямований діарій Афанасія Филиповича та ціла низка дуже різних за характером, але однаково барвистих щоденників XVIII столїття: Дмитра Туптала, Василя Григоровича-Барського, Пилипа Орлика, Йоасафа Горленка, Миколи Ханенка та інших. Шановна Авторка обирає для аналізу щоденники Дмитра Туптала, Йоасафа Горленка й Пилипа Орлика. Вона пише про них із неабияким знанням справи. Зрештою, інакше й бути не могло, бо Валентина Соболев прїсвятила цим пам'яткам не одну працю, а крім того, переклала й видала щоденники Дмитра Туптала, а останнім часом перекладала дуже великий за обсягом (понад 2000 сторїнок) і надзвичайно цікавий за змістом та стилїстикою діарій Пилипа Орлика ("Diariusz podrany"), що зберігається в дипломатичному архїві Міністерства закордонних справ Франції. Тільки у своїй першій частині він є справді діарієм, а загалом, то не що інше, як silva rerum. І працювати з цим текстом справа дуже й дуже непроста навіть із суто мовного погляду, бо в ньому подано численні копії листів, написаних по-польському, по-латинському, по-французькому та ще й рясно пересипаних українськими, грецькими, сербськими, турецькими фразами. Словом, шановна Авторка цікаво пише і про Дмитра Туптала, і про Пилипа Орлика, і про Йоасафа Горленка. Дарма тільки вона, говорячи про "поетизацію старосвітського українського побуту" в щоденнику Йоасафа Горленка, пристає на думку академіка Мирослава Поповича, що за часів Горленка "козацтво навіть у своїй

верхівці жило за селянськими звичаями" (с. 174). Навряд чи. Принаймні я одразу ж пригадую, як змальовував побут козацької старшини родич Йоасафа Горленка Григорій Квітка-Основ'яненко (його бабуся, Парасковія Андріївна Горленко, була рідною сестрою святителя Йоасафа). Так ось, у своєму романі "Пан Халявський" письменник, за його власними словами, мав намір змалювати "старовинний побут українців, спосіб життя, виховання, їхні заняття та геть усе, аж до найменших подробиць" [67]. І це йому вдалося. Принаймні Дмитро Багалій мав усі підстави казати, що в цьому романі "точно схоплена загальна тональність життя" [68]. Ось усього лиш одна картина з того життя: опис бенкету, на який прибуває лубенський полковник: "Уже так ближче до полудня, годині об одинадцятій, сурмлять сурми, б'ють бубни - їде сам, їде вельможний пан полковник у своєму берліні; машталір раз по раз цвюхає багатом четверик вороних коней у сріблястих шорах, а коні самі без фореса... йдуть на одних тільки віжках машталіра, який сидить на правому корінному. Вбрання на машталірі й шкіра на шорах зелена, адже й сам берлін був зелений" [69]. А далі письменник змальовує пишний бароковий посуд на столах, різні напої та страви. Потім черга доходить до ігор: Квітка розповідає про те, як панночки гралась у "креймашки", паничі - у "скраклі", а всі разом - у "короля". Він не залишає осторонь навіть еротики: "...Панночки, награвшись у короля та не знаючи, чим би його ще зайнятися, ідуть собі, "щоб розважитись", до річки, яка протікає за садком, і там купаються. А паничі "заради забавки" і собі чимчикують було на прогулянку в чагарник, який ріс за річкою якраз навпроти купальні, і там розважаються спогляданням натури, чи то пак, природи" [70]. Словом, українська старовина постає тут цілком "живою" в предметах, звуках, кольорах, характерах, звичаях...

І два наступні параграфи своєї праці Валентина Соболь присвячує саме цій проблематиці: одягові та снам. Одяг

розглянуто передовсім на основі діарія Пилипа Орлика та "Мандрів" Григоровича-Барського. Тут згадано, між іншим, і Григорія Сковороду, для якого, як каже шановна Авторка, "убрання не мало значення - в його особистій практиці. Як знаємо, сам він одягався дуже скромно..." (с. 208). А чи справді ми знаємо, як саме одягався Сковорода? Не думаю. Сьогодні його вбрання уявляють по-всякому. Часом, як-от у дуже цікавому романі Володимира Єшкілева "Усі кути Трикутника. Апокриф мандрів Григорія Сковороди" (2012) - це вбрання добре освіченого молодого філософа-пікаро, який мандрує собі Європою у пошуках пригод і сенсу життя. А часом - у стилі фолк, і тоді постає якась дивовижа на зразок інтелігентського вбрання часів "ходіння в народ". Пригадую, як кілька років тому в Сковородинівку приїздила київська знімальна група. І коли актор, який грав у фільмі роль Сковороди, з'явився на люди в костюмі стилю фолк, співробітниця тамтешнього музею здивовано глянула на мене: "Леоніде Володимировичу, хто це такий?". "Не впізнали? - кажу сміючись. - Тінь батька Гамлета".

Не менше цікавою є, звісно, і проблема сновидінь у нашій літературі часів бароко, адже то була епоха, яка культивувала метафору "життя - це сон". А як тогочасні письменники розуміли природу сну? Відповідь на це питання слід шукати передовсім на сторінках філософських курсів Інокентія Гізеля, Йосипа Туробойського, Йосипа Волчанського, Іларіона Левицького та інших професорів Києво-Могилянської академії. Утім, здається, першим про це писав іще 1620 року Касіян Сакович. Мовляв, з погляду фізіології, сон - то не що інше, як "заспокоєння всіх зовнішніх чуттів", необхідне людині для того, щоб зморене тіло набралось снаги, серце втихомирилось, а шлунок краще перетравлював харчі. Людина легко засинає під впливом вина, опіуму, тепла чи холоду, лагідного ськання в голові, жебоніння води,

глибокої задуми... І тоді їй сняться сні. Вони дужерізні, але всі їх можна поділити на кілька груп. До першої належать ті, що їх Господь посилає праведникам, щоб вони знали своє майбутнє. Тим часом другу групу складають сні, інспіровані дияволом, "коли людині сниться щось таке, пізнання чого йде не на духовну користь, а служить для даремного похвалання, для забобонного жаху, марновірства й душевної погібелі" [71]. А ще, казав Сакович, бувають сні природні, тобто такі, що зумовлені станом тіла чи денними враженнями й пристрастями. Приміром, "скупому часто сняться гроші, купцю - товари, рибалці - ставки, неводи, риба. Мисливцю ж сняться гаї, поля, хорти, зайці. Солдату - сурми, війни, залицяльнику - любовниці, студенту - лекції, диспутації" [72]. Сон, підкреслював Сакович, - це територія фантазії, бо вона не лише зберігає і передає чуттєві образи, а ще й вигадує щось небувале. Наприклад, з образів золота й гори вона, "діючи своїм дискурсом", може створити образ золотої гори. Саме так поети понавигадували всіляких химер, церберів та іншу дивовижу [73]. Через багато-багато років Іван Франко у своєму трактаті "Із секретів поетичної творчості" (1898) напише ті слова, що їх цитує шановна Авторка: "кожний чоловік у сні або в гарячці є до певної міри поет" (с. 236). Франко знав, що каже, бо сам був поетом-візіонером. А в нашій бароковій літературі такими візіонерами були Дмитро Туптало, Григорій Сковорода та інші.

Нарешті, третій розділ книги. Він присвячений перекладній українській літературі часів бароко. Ясна річ, це питання привертало пильну увагу наших учених, серед яких Михайло Драгоманов, Іван Франко, Микола Дашкевич, Володимир Перетц, Дмитро Чижевський, Володимир Кречотень, Дмитро Наливайко. Утім, смію стверджувати, що авторів, який сьогодні наважиться писати на цю тему, доведеться в багатьох випадках бути першопрохідцем. Кілька років тому я пропонував відомому перекладачеві й перекладознавцю Максимові Стрісі, авторів книги

"Український художній переклад: між літературою і націєтворенням" (Київ, 2006), написати ще одну книгу - про перекладну літературу в старій Україні. Це була б прецікава й велика за обсягом робота. І література часів бароко посіла б у ній не останнє місце. Мені здається, Дмитро Чижевський помилявся, коли писав, що в нашій літературі часів бароко "перекладів було мало" [74]. Мовляв, "це звичайна риса культури бароко: вона в значній мірі призначена для духовних і світських вищих верств. Перекладів з латини не треба було, бо ці кола її знали; ще менше було потреби в перекладанні з польського. Отже, зустрічаємо лише в "нижчих" сферах літератури (повість, призначена і для народу, вірша) переклади з латини..., з польського..., дещо і з чеського; були навіть переклади німецьких духовних пісень..." [75]. Але навіть якщо брати одну лише тогочасну поезію, то перекладів насправді не так уже й мало. Не кажу тут про численні переклади Псалтиря, Горация чи низку розглянутих шановною Авторкою творів: сонети Петрарки, перекладені Мелетієм Смотрицьким у його "Треносі", переклад "Gerusalemme liberata" Торквато Тассо (з польського перекладу Петра Кохановського) чи віршованій переспів першої новели четвертого дня "Декамерона" Джованні Боккаччо. На окрему студию заслуговують українські переклади багатьох неолатинських авторів, зокрема "британського Марціала" Джона Овена [76]. Та, певно, ще більшої уваги варта перекладацька діяльність отців-василіян, які шляхом численних перекладів з англійської, італійської, німецької та французької мов намагалися поєднати християнський Схід і Захід [77]. Саме в рамках їхнього універсалістського проекту був здійснений, зокрема, переклад славетної поеми Джамбаттісти Маріно "La Strage degli Innocenti" [78]. І це всього лиш пунктирні лінії окремих тем, про які варто було б говорити, коли мова заходить про перекладну українську літературу часів

бароко, що була, як каже шановна Авторка, "надійним мостом поміж Сходом і Заходом" (с. 331). Певна річ, і цей розділ дозволяє Валентині Соболю зробити висновок про те, що доба "бароко - це великий час української приналежності до європейської культури..." (с. 336).

Так, скажу я на завершення, бароко - це "великий час української приналежності до європейської культури", а ще час героїчного чину в нашій історії, що подарував нам і геніального полководця Богдана Хмельницького, і великого будівничого Івана Мазепу, і козацьку державу, і високу школу, і розкішні храми, і неперевершені народні пісні, і тих письменників, які стали героями книги Валентини Соболю.

Бібліографічні посилання

- Соболь В. Українське бароко. Тексти і контексти. - Варшава: Видавництво Варшавського університету, 2015. - 382 с. Посилання на книгу подаю безпосередньо в тексті.
- Чижевський Д. Філософія Г. С. Сковороди / Підготовка тексту й передне слово проф. Леоніда Ушкалова. - Харків: Прапор, 2004. - С. 207-208.
- Там само. - С. 208.
- Шевельов Ю. (Юрій Шерех). Я - мене - мені... (і докрути). Спогади. 2. В Європі. - Харків; Нью-Йорк: Видання часопису "Березіль"; Видавництво М. П. Коць, 2001. - С. 274.
- Повне видання творів Тараса Шевченка / З редакцією Павла Зайцева. - Чикаго: Видавництво Миколи Денисюка, 1960. - Т. VIII: Повісті: Близнята. Мандрівка з приємністю та й не без моралі. - С. 133.
- Лист Олекси Горбача до Марка Антоновича від 3 травня 1983 року // Життя - не просто існування. Листування Олекси Горбача (1946-1996). - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. - С. 442.
- Shevelov G. Y. Prolegomena to Studies of Skovoroda's Language and Style // Shevelov G. Y. In and around Kiev. Twenty-two Studies and Essays in Eastern Slavic and Polish Linguistics and Philology. - Heidelberg: Carl Winter Universit?tsverlag, 1991. - P. 251-297.
- Див.: Нryhorij Savy? Skovoroda. An Anthology of Critical Articles / Ed. by R. H. Marshall, Jr. and Th. E. Bird. - Edmonton; Toronto: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1994. - P. 93-132.
- Див.: Квіт С. Світ(ло) українського бароко // Слово і Час. - 1996. - Ч. 2. - С. 84-85.
- Корогодський Р. Юрій Шевельов. Портрет з уяви, роздумів, ув інтер'єрі й на пленері // Корогодський Р. І дороги. І правди. І життя. - Київ: Гелікон, 2002. - С. 155.
- Див.: Ушкалов Л. Література non fiction. Продовження спогадів Юрія Шевельова // Україна молода. - 2012. - 29 травня.
- Оксана Забужко. Юрій Шевельов. Вибране листування на тлі доби: 1992-2002. З додатними творами, коментарями, причинами до біографії та іншими документами. - Київ: Факт, 2011. - С. 124-125.
- Ідеться про працю: ?u?ny R. Dawne ri?miennictwo ukrai?skie a polskie tradycje literackie // Z dziej?w stosunk?w literackich polsko-ukrai?skich / Pod red. S. Kozaka і M. Jak?bca. - Wroc?aw; Warszawa; Krak?w; Gda?sk: Wydawnictwo PAN, 1974. - S. 7-36.
- Чижевський Д. Український літературний барок: нариси / Підготовка тексту та мовна редакція Леоніда Ушкалова; вступна стаття Олекси Мишанича. - Харків: Акта, 2003. - С. 32.
- Там само.
- Див.: Нарис історії українсько-руської літератури до 1890 р. Написав Іван Франко. З портретом автора. - Львів: Накладом українсько-руської видавничої спілки, 1910. - 444 с.
- Павлуцкий Г. Г. Барокко Украины // Грабарь И. История русского искусства. - Москва: Издание И. Кнебель, 1910. - Т. II: История архитектуры. Допетровская эпоха (Москва и Украина). - С. 408.
- Див.: Щербаківський В. Про українські церкви Київщини // Визвольний шлях: суспільно-політичний і науково-літературний місячник. - 1961. - Кн. 5/89 (163). - С. 442.
- Там само. - С. 443.
- Там само. - С. 444.
- Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918-1932 рр. - Харків: Видавець Савчук О. О., 2011. - С. 206.
- Див.: Лукомский Г. Украинский барокко // Аполлон. - 1911. - № 2. - С. 5-13.
- Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918-1932 рр. - Харків: Видавець Савчук О. О., 2011. - С. 206.
- Тобто барокової.
- Щербаківський В. Архітектура у різних народів і на Україні. - Львів; Київ: Накладом автора, 1910. - С. 183-184.
- Там само. - С. 174.
- Таранушенко С. А. Наукова спадщина. Харківський період. Дослідження 1918-1932 рр. - Харків: Видавець Савчук О. О., 2011. - С. 217.
- Чижевський Д. Історія української літератури. Книжка друга. IV. Ренесанс та реформація. V. Барок. - Прага: Видавництво Юрія Тищенка, 1942. - С. 50.
- Коряк В. Нарис історії української літератури. I. Література передбуржуазна. 2-е, змінене видання. - Харків: Державне видавництво України, 1927. - С. 3.
- Там само. - С. 178.
- Пизюр С. Дмитро Іванович Чижевський (До 60-тилітнього ювілею). - С. I.: Видавництва "Україна", 1955. - С. 29.
- Порівняно з філософією.

33. Чижевський Дм. Філософія на Україні. - Прага: Сіяч, 1926. - С. 48.
34. Tschir'ewskij D. Skovoroda, ein ukrainischer Philosoph (1722-1794) (Zur Geschichte der "dialektischen Methode") // Der russische Gedanke. - 1929. - Hft. II. - S. 165.
35. Копержинський К. Рец. на: Ол. Дорошкевич. Українська література, Київ, 1922; Ол. Дорошкевич. Підручник історії української літератури, Харків; Київ, 1924; М. Зеров. Нове українське письменство. Історичний нарис, 1924; В. Коряк. Нарис історії української літератури. Література передбуржуазна, 1925 // Україна: Науковий двохмісячник українознавства / Під заг. ред. акад. Михайла Грушевського. - Київ, 1926. - Кн. 2-3. - С. 216.
36. Скрипник М. За українське літературознавство // Скрипник М. Статті й промови з національного питання / Упорядкував Іван Кошелівець. - Мюнхен, 1974. - С. 165-166.
37. Костюк Г. Зустрічі і прощання. Спогади. Книга перша. - Едмонтон: Канадський Інститут Українських Студій Альбертського університету, 1987. - С. 399.
38. Див.: Шамрай А. Українська література. Стислий огляд. - Вид. 2-е, виправлене. - Харків: Кооперативне видавництво "Рух", 1928. - 220 с.
39. Коряк В. Сьогоднішня українська література (Доповідь у Комуністичному університеті ім. Артема) // Коряк В. В боях. Статті і виступи 1925-1930. - Харків: Література і мистецтво, 1933. - С. 135.
40. Лист Марка Антоновича до Олекси Горбача від 12 травня 1983 року // Життя - не просто існування. Листування Олекси Горбача (1946-1996). - Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2003. - С. 449.
41. Див.: Гнагишак М. Історія української літератури. - Прага: Видавництво Юрія Тищенка, 1941. - Кн. 1. - 132 с.
42. Чижевський Д. Історія української літератури. Книжка друга. IV. Ренесанс та реформація. V. Барок. - Прага: Видавництво Юрія Тищенка, 1942. - С. 3.
43. Чижевський Д. XVII сторіччя в духовній історії України // Чижевський Д. Філософські твори у чотирьох томах / Під загальною редакцією Василя С. Лісового. Т. 2: Між інтелектом і культурою: дослідження з історії української філософії. - Київ: Смолоскип, 2005. - С. 125.
44. Див.: Winter E. Byzanz und Rom in Kampf um die Ukraine 955-1939. - Leipzig: Otto Harrassowitz, 1942. - S. 113.
45. Див.: Ерчій В. Мануїл (Михаїл) Козачинскій и његова Траєдокомедија. - Нови Сад; Београд: Институт за књижевност и уметност; Матица српска; Српско народно позориште, 1980. - 765 с.
46. Див.: Frick David A. Meletij Smotryc'kyj. - Cambridge, Mass.: Harvard Ukrainian Research Institute, 1995. - xix, 395 p.
47. Див.: Erdmann E. von. Un'hnliche 'hnlichkeit. Die Onto-Poetik des ukrainischen Philosophen Hryhorij Skovoroda (1722-1794). - K?ln; Weimar; Wien: B?hlau Verlag, 2005. - 740 S.
48. Див.: Cyrillus Tranquillus Stavroveckij. Perlo mnohocennoje / Herausgegeben und kommentirt von Hartmut Trunte. - K?ln; Wien: B?hlau Verlag, 1984. - Bd. 1. - 301 S.; 1985. - Bd. 2. - 663 S.
49. Див.: Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. - Харків; Едмонтон; Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. - 1400 с.
50. Див.: Українське бароко / Керівник проекту Дмитро Наливайко; науковий та літературний редактор Леонід Ушкалов. - Харків: Акта, 2004. - Т. 1. - 635 с.; Т. 2. - 410 с.
51. Малорусские народные предания и рассказы / Свод Михаила Драгоманова. - Киев: Издание Юго-Западного Отдела Императорского Русского Географического Общества, 1876. - С. XXIII.
52. Nouvelle g?ographie universelle: la terre et les hommes par ?lis?e Reclus. V. L'Europe Scandinave et Russe. - Paris, 1880. - P. 497.
53. Див.: La civilisation et les grands fleuves historiques par L'on Metchnikoff / Aves une pr?face de M. ?lis?e Reclus. - Paris, 1889. - 369 p.
54. Nouvelle g?ographie universelle: la terre et les hommes par ?lis?e Reclus. V. L'Europe Scandinave et Russe. - Paris, 1880. - P. 487-488.
55. M?chal J. Slovansk? literatury. - Praha: Matice ?esk?, 1922. - D?l. I. - S. 208-209.
56. Див.: Морозов А. А. Метафора і аллегорія у Стефана Яворського // Поетика і стилістика руської літератури. Памяти академіка Віктора Владимировича Виноградова. - Ленинград: Наука, 1971. - С. 42 прим.
57. Див.: Маслов С. И. Библиотека Стефана Яворського. - Киев: Типография М. Т. Мейндера, 1914. - С. VIII-XXXVII.
58. Tschir'ewskij D. Skovoroda: Dichter, Denker, Mystiker. - M?nchen: Wilhelm Fink Verlag, 1974. - S. 61.
59. Див.: Ушкалов Л. Новочасні автори в колі читання Сковороди // Ушкалов Л. Сковорода, Шевченко, фемінізм...: Статті 2010-2013 років. - Харків: Майдан, 2014. - С. 20-21.
60. Smotryc'kyj M. Verificatia niewinno?ci powtore wydana // Collected Work of Meletij Smotryc'kyj / With an Introduction by D. A. Frick. - Cambridge, Mass.: Ukrainian research institute of Harvard University, 1987. - Vol. 1. - P. 384.
61. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. - Харків; Едмонтон; Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. - С. 1098-1099.
62. "Безконечна порожня самотності лякає тебе? а ти гуляй думками по райському саду" [Patrologiae cursus completus. Series latina / Ed. J.-P. Migne. - Paris, 1864. - T. 22. - Col. 354].
63. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. - Харків; Едмонтон; Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. - С. 662.

64. Patrologiae cursus completus. Series latina / Ed. J.-P. Migne. - Paris, 1864. - Т. 22. - Col. 1076.
65. Аристотель. Політика I, 1, 12. 1253a25-30.
66. Сковорода Г. Повна академічна збірка творів / За редакцією проф. Леоніда Ушкалова. - Харків; Едмонтон; Торонто: Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських Студій, 2011. - С. 1071-1072.
67. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів у семи томах. - Київ: Наукова думка, 1981. - Т. 7: Історичні, етнографічні, літературно-публіцистичні статті, листи. - С. 221.
68. Багалеї Д. И. Исторические повести и статьи Гр. Фед. Квитки (к 50-летию со дня его кончины) // Киевская старина. - 1893. - Т. XLII. - Август. - С. 231.
69. Квітка-Основ'яненко Г. Ф. Зібрання творів у семи томах. - Київ: Наукова думка, 1979. - Т. 4: Прозові твори. - С. 17.
70. Там само. - С. 27.
71. Сакович К. Аристотелівські проблеми // Пам'ятки братських шкіл на Україні (кінець XVI - початок XVII ст.): тексти і дослідження. - Київ: Наукова думка, 1988. - С. 414.
72. Там само. - С. 416-417.
73. Там само. - С. 454.
74. Чижевський Д. Історія української літератури. Книжка друга. IV. Ренесанс та реформація. V. Барок. - Прага: Видавництво Юрія Тищенка, 1942. - С. 125.
75. Там само.
76. Див.: ?y?ev?kyj D. Literarische Leseft?chte. Ivan Vely?kov?kyj und John Owen // Zeitschrift f?r slavische Philologie. - 1939. - Bd. XVI. - S. 338-342.
77. Див.: Nowicka-Je?owa A. Jan Andrzej Morsztyn i Giambattista Marino. Dialog poet?w europejskiego baroku. - Warszawa: Uniwersytet Warszawski, 2000. - S. 106.
78. Див.: Hanusiewicz M. Dzie?o Marina w kulturze polskoruskiego pogranicza. Z zagadnie? i?zyka artystycznego poematu "O zabiciu m?odziank?w" // Traduzione e rielaborazione nelle letterature di Polonia, Ucraina e Russia XVI-XVIII secolo / A cura di Giovanna Brogi Bercoff, Maria Di Salvo, Luigi Marinelli. Redazione di Marcello Piacenti. - Alessandria: Edizioni dell'Orso, 1999. - S. 63-78.

